

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

Олег Хома

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ: ПРОБЛЕМА ІНТЕРВ'Ю

Терміни «усні історії філософів», «усні історії філософії» і, нарешті, «усна історія філософії» постійно присутні на сторінках наших провідних філософських часописів з 2009 року, коли Тетяна Чайка започаткувала свою новаторську рубрику у *Філософській думці* [Чайка 2009]. *Sententiae* долучилися до цієї програми 2017 року, надрукувавши в першому числі розмову молодих інтерв'юєрів з Євгеном Головахою [Головаха 2017]. Проєкт цього інтерв'ю, як і Студентського товариства усної історії філософії, виник під час нашої із Ксенією Зборовською розмови з Євгеном Головахою в кулуарах урочистого засідання, присвяченого 70-літтю заснування Інституту філософії. Пан Євген виступив тоді з цікавою промовою, розповів про пов'язані з його батьком, Іваном Головахою, маловідомі в наш час обставини життя Інституту 50–60-х. Я тоді саме шукав способи залучення студентів і аспірантів до публікацій в *Sententiae*, але формулу такого залучення було важко придумати, адже студенти зазвичай не готові писати повноцінні наукові статті, а перетворення академічного журналу на студентський збірник не входило в плани Редколегії.

Власне, пан Євген і став тим евристичним чинником, що розставив усе на свої місця: маловідому інформацію можна отримати в інтерв'ю, а самостійно готувати і здійснювати таке інтерв'ю студенти й аспіранти цілком можуть. Це виглядало як чудова дослідницька практика, важлива і для їхнього особистого фахового зростання, і для філософської спільноти, що отримувала важливі масиви ніде не оприлюдненої інформації. Отже, справа почалася, як це часто буває, зі щасливого випадку.

Утім, у першій половині 2019-го, коли кількість лише опублікованих інтерв'ю досягла п'яти, а кількість дійсних членів Товариства – майже десятка, стала очевидною потреба в осмисленні справи, що почалася як цікава неочікувана пригода. 3 липня 2019 року в Інституті філософії відбувся круглий стіл «Усна історія філософії: схоплення невловимого», перший науковий семінар, присвячений усній історії філософії як дисципліні, а восени того ж року вийшло друком тематичне число *Філософської думки* (№4/2019, «Усна історія філософії»), що містило, крім матеріалів круглого столу, також три статті студентів-учасників інтерв'ю. Власне, це були перші статті, цілковито присвячені концептуальному осмисленню усної історії філософії (далі –

УІФ). Зазначене число й досі залишається найпредставницькішою збіркою матеріалів, присвячених статусові УІФ¹.

Ще одна не менш важлива подія відбулася в грудні того ж року. Ідеться про критичну рецензію на виступи в межах Круглого столу й на матеріали тематичного числа, підготовлену Сергієм Йосипенком [Йосипенко 2019]. Так постав влучний аналіз, що пропонує прояснити низку ключових питань, без яких унеможлиблюється хоча б скількись чітке розуміння статусу УІФ як дисципліни. Позаяк без відповіді на ці питання концептуальний статус УІФ так і залишиться невизначеним, метою даної статті є відповідь принаймні на деякі з них (решті я планую присвятити окрему розвідку).

Головним я вважаю питання, яким завершується огляд: «що спонукає нас до такої концептуалізації?»² (с. 94)³. Щоправда це питання було поставлене п. Сергієм лише у зв'язку з відсутністю подібних західних концептуалізацій, проте я тлумачу його в значно ширшому контексті. Нам насправді вкрай важливо розуміти, що привело нас до цього дивного словосполучення – УІФ. І чому це словосполучення виглядає таким, що має сенс? Хіба ми маємо гарантії, що, за ретельного аналізу, воно не виявиться просто результатом самонавіювання? Утім, якщо поняття усної історії філософії ще ніде не було концептуалізоване, то причиною цього можна вважати або безнадійність задуму, або його нетривіальність. Надалі я спробую визначити цю причину.

Якщо зважати на наведений п. Сергієм західний контекст (наприклад, французький), то ми бачимо: (1) інтерв'ю з філософами виходять друком у великій кількості, існують цілі серії книг-інтерв'ю, створених за давно опанованими правилами *oral history*; (2) при цьому «в ролі інтерв'юєрів там виступають не лише спеціалісти з “філософської журналістики”, а й просто молодші колеги “корифеїв”» (id.). Отже, інтерв'ю (у незрівнянно ширших масштабах, ніж у нас), вплив *oral history* і залучення на роль інтерв'юєрів як фахівців з таких інтерв'ю, так і «молодших колег корифеїв» на Заході є. Але концептуалізації УІФ нема. Це серйозне питання, без відповіді на яке ми не зможемо просунутися вперед. У подальших п'яти параграфах я розгляну кожну з цих позицій зокрема, надам деякі додаткові міркування і від загального порівняння із закордонним станом справ перейду до чіткого окреслення нашої специфіки.

1. Статус інтерв'ю і вплив *oral history*

На мій погляд, першою обставиною, яку слід узяти до уваги, є невідрефлексована роль інтерв'ю в цій ситуації. Починати, звісно, треба не з традиційної опозиції усне / письмове, як і не з опозиції інтерв'ю / розмова. Моя перша теза полягає в тому, що інтерв'ю (попри те, що більшість проєктів, які є підставою для наших узагальнювальних рефлексій, здійснені саме у *формі* інтерв'ю) узагалі не є тут істотним чинником.

¹ Хоча 6 липня 2022 р. відбувся онлайн круглий стіл «Усна історія філософії: окреслення предмета» [Давіденко 2022], на якому було досягнуто, на мій погляд, глибшого розуміння УІФ, цей захід не завершився (принаймні поки що) публікацією статей. Принаймні дану свою статтю я розглядаю як розвиток тез свого виступу 6.07.22. Можливо, вона, усе ж, дасть початок україній необхідній дискусії.

² У наступній статті я планую торкнутися менш загальних проблем, критично проаналізованих С. Йосипенком: докладного аналізу тих типів даних, які дає УІФ; аналізу наявних текстів в УІФ; хто є істориком в УІФ; когнітивних упереджень і достовірності свідчення в УІФ і деяких інших.

³ Посилання на [Йосипенко 2019] тут і далі здійснюватимуться в спрощеному вигляді: номер сторінки в круглих дужках після скорочення р.; прізвище автора і рік видання не зазначаються.

Слід визнати, що йдеться про *випадковий збіг двох різноспрямованих процесів*, збіг поверховий, а не істотний. Маємо *усну історію філософів* (як очевидний різновид усної історії (далі УІ), орієнтований на індивідуальні історії філософів) і *УІФ*, два істотно різних типи дослідження, що послуговуються формою інтерв'ю, але в різних цілях. Звісно, можна створити деяку штучну таксономічну одиницю вищого порядку, яка до певної міри об'єднає ці два процеси. Її можна було би назвати, наприклад, «Інтерв'ю з філософами». Однак це було би суто зовнішнє поєднання, яке приховувало би стан справ. Наприклад, якщо фізика і, скажімо, лінгвістична антропологія використовують статистичні методи для узагальнення даних спостережень, то це не означає, стосовно предметів зазначених дисциплін, ані того, що фізика є лінгвістичною антропологією, ані того, що обоє вони тотожні статистиці. Це дві різні науки, що використовують методи, створені в межах ще іншої царини знань. Отже, не розрізнивши усну історію філософів і УІФ, ми не додамо визначеності станів наших справ.

Для мене стає дедалі очевиднішим той факт, що відзначений вище «випадковий збіг» і пов'язані з ним труднощі визначення дисциплінарного статусу УІФ *зумовлено деякими обставинами виникнення останньої*. По-перше, йдеться про походження від УІ. Утім, мені видається очевидним, що Тетяна Чайка, оприлюднивши свої інтерв'ю, *започаткувала не одну, а дві дослідницькі царини*, одну зі свідомою метою, другу – через «незапланований» евристичний імпульс. Відзначимо, що 2009 року п-і Чайка планує доповнити «документальну історію» Інституту філософії й «історію української філософії пізньорадянського періоду» дуже конкретним внеском: «записом вражень і поглядів тих, хто, власне, її звершував» [Чайка 2009: 143].

Запис вражень і поглядів – це, звісно ж, чітка орієнтація на УІ. Але вже тут слід визнати «неортодоксальність» підходу п-і Тетяни, яка не орієнтується на властивий УІ свого роду «культ свідчення», тобто на якомога точнішу й незмінювану *фіксацію* (бажано аудіо і відео фіксацію) *свідчення*, тобто сказаного інтерв'юентом тут і тепер, *у даний момент*. Натомість інтерв'ю Т. Чайки *редагуються*, їм надається форма, прийнятна для текстової публікації. Причому це редагування здійснюється не одноосібно, а *разом* з інтерв'юентом, ба навіть із наданням саме йому останнього слова при ухваленні рішень [див.: Кримський, Чайка 2012: 10]. У 2019 році п-і Тетяна солідаризується із Сергієм Пролеєвим у дискусії про «автентичність документа»: пан Сергій наполягав на тому, що при переведенні в «письмовий формат» проста, нередатована стенограма сказаного в інтерв'ю «настільки ж зберігає смисл висловленого, наскільки і спотворює його» [Зборовська et al. 2019: 13]. П-і Тетяна лише посилює цю тезу, наполягаючи на неусувних розбіжностях усного і письмового викладу думок (зокрема, зумовленого розбіжністю «адресатів» цих думок), а отже – на неминучості «“переформатування” усного слова в процесі його письмового запису» [ibid.: 14].

Хоча п-і Тетяна обмежується лише констатацією несумісності «форматів», на мій погляд, ми тут маємо справу з глибшим феноменом. Вона не могла обмежитися збиранням свідчень унаслідок самої специфіки філософської справи, яка, власне, потребує не так свідчень, як рефлексій, осмислень. Вказуючи на різницю «досвідів», висловлюваних в інтерв'ю з філософами й із тими, хто пережив трагічні катастрофи

XX ст. [ibid.: 24], п-і Тетяна, на мій погляд, торкається ширшої різниці: різниці в статусі рефлексивної думки⁴.

Інтерв'ю з філософом, позбавлене власне філософського компоненту – динаміки ідей, узагальнень, рефлексій, – нагадує сіль, що втратила солоність. Воно вже не має філософської (отже, й історико-філософської) природи. П-і Тетяна добре відчула це. Тому, пов'язуючи себе з «відкритою лабораторією усної історії» [ibid.: 22], вона фактично впроваджувала деякі елементи іншого підходу, що в перспективі вестиме до УІФ. Дуже показовою є засвідчена 2019 року реакція Ольги Сімороз, на час написання її статті ще студентки бакалаврату (!), на заклик «Приєднуйтесь!», що його п-і Тетяна виголосила десятиліттям раніше: «[...] він, щоправда, стосувався носіїв власного досвіду “минулого нашої філософської спільноти”, але, хоч як це дивно, на нього відгукнулися ті, хто такого досвіду практично не має» [Сімороз 2019: 55]. Отже, на заклик до продовження справи УІ в царині філософії відгукнулися ті, хто вже вбачав у інтерв'ю й усних історіях філософів не мету, а «складник дослідження якоїсь масштабнішої теми» [ibid.]. Але оскільки ця «масштабніша тема» була присутня лише як (у найліпшому випадку) «горизонт» майбутніх досліджень, реально ж ішлося про ті такі інтерв'ю, то й склалося хибне враження про ледь не сутнісний зв'язок УІФ з УІ й із інтерв'ю як провідним методом.

По-друге, студентська активність. Історія (не усна, а звичайна, плин *res gestae*) розпорядилася так, щоби справа первинного концептуального осмислення УІФ лягла на плечі студентів. Цілком природно, що студенти почали саме з інтерв'ю як з найдоступнішого для них різновиду продуктивної діяльності. Але чи по силі була студентам місія концептуалізації? С. Йосипенко спеціально відзначив моменти самокритики як ознаку «певної зрілості проекту та його учасників» (с. 91). Однак ми чудово розуміємо, що усвідомлювати неминучість «масштабнішої мети» і практично досягнути цієї мети – дуже різні речі. Студенти третього-четвертого курсів, магістранти й навіть аспіранти перебувають на початку свого продуктивного шляху у філософії. Вони зазвичай не мають вагомих здобутків, напрацювань, дослідницького досвіду. Зрештою, було б дивно, якби вони його мали. Отже, вони не мали результатів, якими могли би засвідчити, що виходять з позицій якогось «масштабного дослідження». Бо ще не здійснили жодного такого дослідження.

⁴ Зрештою, п-і Тетяна й сама засвідчує, що в контексті УІФ «ідеться про думку і про її рух, про те, як ця думка живе і модифікується в процесі комунікативних перетворень, як вона просувається від однієї людини до іншої» [Зборовська et al. 2019: 24]. «Рух думки й комунікативні перетворення» vs «сталість свідчення» – власне, так я й окреслив би дослідницьке мотто УІФ, якби довелося вдаватися до стислої змістовної формули. Хіба що варто додати: рух думки вже не є лише «неповторною особливістю, невідомим враженням», це результат впливу силового поля філософської проблеми, у дослідження якої ми занурені. Адже філософування (у т.ч. й в історії філософії) – це завжди дослідження.

Натомість, коли п-і Тетяна говорить про орієнтованість на виявлення свідчень будь-якої особистості передовсім «про саму себе, а потім про все те, що накладається на її власну неповторність» [ibid.: 25], тут виголошується програма УІ в чистому вигляді. Для п-і Тетяни між цими двома дослідницькими настановами вочевидь немає перепон і бар'єрів. Натомість я вбачаю в них прояв гетерогенних дослідницьких підходів, один з яких є історико-філософським, а другий – усно-історичним. Можливо, саме нерозрізнення цих підходів і зумовило плідний вплив Т. Чайки на вітчизняну історико-філософську проблематику, спонукавши нас до концептуального осмислення того, що вона геніально (хоча, можливо, й інтуїтивно) назвала «усними історіями філософії».

Лише зараз, через майже чотири роки, коли УІФ знаходить застосування вже в дисертаціях молодих дослідників і дає останнім привід для написання статей, істотно пов'язаних із узагальненням результатів інтерв'ю, – лише зараз ми можемо говорити не про теоретичну, а про суто практичну стратифікацію первісно невизначеного стану справ. А втім, нині йдеться радше про початок цього процесу. Дослідницький компонент УІФ поки що дуже слабо проявлений, його ще треба зростити. Він ще тільки має втілитися в історико-філософські дослідження, книги, статті тощо. У цьому сенсі дослідницькі теми⁵, які є рамковими для інтерв'ю Студентського товариства усної історії філософії [див. Зборовська et al. 2019: 32], постають як демонстрація намірів, а не результатів. Адже ті, хто робитиме ці дослідження, ще «ростуть». І, наскільки я можу судити, переважна більшість тих, хто брав участь у проектах СТУІФ, схильні стати не «усними істориками філософії», а просто істориками філософії, що володіють розширеним набором методів.

2. Усні історії філософії і УІФ

Цю частину міркувань варто почати з тієї слухної, на мій погляд, тези, що «усні історії філософів», за своїм предметом, є частиною *oral history*, а УІФ – частиною історії філософії⁶. Тому інтерв'ю УІ-типу лише зовні схожі на ті, що здійснюються в межах УІФ. Йдеться про дослідницькі інструменти, що мають різні цілі. Власне, ця думка не нова, вона вже неодноразово висловлювалася протягом дискусій 2019–2022 років⁷.

⁵ Хоча слід зазначити, що групи інтерв'юєрів здебільшого формувалися за принципом близькості наукових зацікавлень. А інтерв'ю, за всієї схожості з їхніми УІ-аналогами, усе ж мали історико-філософську загальну мету, за можливості узгоджену з цими зацікавленнями. Адже йшлося про з'ясування не лише «індивідуальних історій філософії» (хоча біографічно-особистісний аспект аж ніяк не ігнорувався), але й «великих тем». Причому ці теми були двох типів: загально-філософські (етика, Гегель, німецька філософія, феноменологія, подолання обмежень історичного матеріалізму тощо у філософії 60–80-х) і інституційно орієнтовані (проект з перекладу рукописів могилянських професорів XVII–XVIII ст., «Європейський словник філософії», журнал *Філософська думка* 1989–1995 рр.). Хоча інтерв'ю другого типу здаються ближчими до УІ, однак, орієнтовані на тематику способів філософування, суспільних функцій філософії, становлення історико-філософського інструментарію тощо, вони виявляються органічними складниками саме історико-філософських досліджень.

⁶ Я цілком згоден із тією тезою С. Йосипенка, що «Строга альтернатива “або філософія, або історія філософії” обумовлена, на мою думку, дуже дивним, але досить поширеним переконанням про повну неусумісність та взаємовиключність історико-філософського та філософського дискурсів» (р. 88). Зі свого боку, я глибоко переконаний, що історія філософії є виразно філософською дисципліною, покликану надати максимально досяжну контекстуалізацію філософських міркувань, аргументів тощо. Іншими словами, історик філософії не досліджує просто «перелік міст в яких Декарт жив у Нідерландах». Це робить історик Нідерландів, Франції, туризму, еміграції тощо. Дослідник цього предмету постає як історик філософії лише тоді, коли розглядає зазначений перелік як можливий аргумент для пояснення контексту якоїсь тези, наявної у філософському творі. Наприклад, тези з «Дискурсії про метод» щодо специфіки життя в Нідерландах (яке поєднує переваги цивілізації зі спокійним дозвіллям «немов у пустелі») і впливу цієї тези, наприклад, на Декартове розуміння процесу «медитації». Для мене термін УІФ виникає через приєднання – але не доповнення «філософії» до словосполучення УІ, а прикметника «усна» до словосполучення «історія філософії».

⁷ Наприклад, Ольга Сімороз тлумачила дослідницьку програму Тетяни Чайки як «пряме продовження УІ на матеріалі історії філософів і філософських інституцій» [Сімороз 2019: 54]. До того ж, простеживши прикметну зміну концептуальних засобів, використовуваних Т. Чайкою (2009–2011, рубрика «Усні історії філософів» трансформувалася в «Усні історії філософії»), О. Сімо-

УІФ-інтерв'ю не є самостійним жанром, зібрані в ньому свідчення не можуть бути кінцевим дослідницьким продуктом. УІФ-інтерв'ю *неодмінно* має бути фрагментом відповідного УІФ-дослідження. Отже, УІФ-інтерв'ю призначене створити ситуації, коли співрозмовники орієнтуються на розкриття деякого спільного предмета, що цікавить їх усіх. Це не просто *свідчення* інтерв'юєнта, це *спільна рефлексивна робота* всіх учасників, що спирається на інтерв'юєнтові свідчення як на вихідний пункт.

УІ-інтерв'ю призначене стати предметом осмислення «колись у майбутньому», власна ж його мета – свого роду «чисті свідчення». Сергій Йосипенко слушно зазначає, що головне призначення УІ – відкрити «персональний, антропологічний чи психологічний» вимір подій, уже добре реконструйованих на основі інших джерел; подібний контекст «робить свідка не просто центральною фігурою усної історії, а її своєрідною вищою інстанцією цієї історії, свідчення якої є безапеляційними (особливо у випадку, коли йдеться про “я відчував”, “я переживав” тощо)» [Зборовська et al. 2019: 11].

Натомість УІФ-інтерв'ю не передбачає подібних «вищих інстанцій». Досвід, спогади, відчуття інтерв'юєнта стають предметом спільної рефлексії вже на рівні питань, не кажучи вже про етап обговорення останніх. Інтерв'юєнт «свідчить» (тобто пригадує чи розповідає про свої відчуття, думки тощо) не менше, ніж спілкується, обговорює, оцінює, відповідає, креативить, задумується над новими питаннями. Одним зі зразкових у практиці СТУІФ можна визнати інтерв'ю з Віктором Козловським [Козловський et al. 2020], результатом якого стала спільно вироблена (через спогади – питання – відповіді – нові питання) візія статусу гегелезнавчих досліджень в українській філософії 60–80-х.

Таким чином, УІФ-інтерв'ю не орієнтоване на відлеглий в часі модус осмислення, інтерпретації. Воно саме є *процесом* рефлексивної інтерпретації. У цьому сенсі найкращим (хоч і поки що рідкісним) зразком застосування УІФ-інтерв'ю є нещодавно

роз витлумачила її як «певний шлях роздумів, який вів від “індивідуальних історій” до масштабнішого задуму, до створення спеціальної наукової дисципліни й до пошуку її місця в межах історії філософії» [ibid.]. Там само висловлено тезу про те, що шляхом розвитку цієї дисципліни має бути лише «вбудовування в загальне поле історико-філософського дослідження» [ibid.: 55]. До речі, молода дослідниця там само висловлює й ту важливу тезу, що «повноцінність» УІФ як дослідницької галузі залежить від того, (1) чи припинить вона бути простим «результатом застосування методів УІ до філософського матеріалу» і (2) чи зможе дослідник використовувати інтерв'ю не як мету, а як «органічний складник дослідження якоїсь масштабнішої теми, що передбачатиме [...] масштабні узагальнення» [ibid.]. Другий пункт є вельми важливим, адже був чітко заявленим ще в 2019 році, коли принаймні більшість з нас вважали інтерв'ю основним методом УІФ. Звісно, тут ще не йдеться про відмову від інтерв'ю як «основного методу», але вже чітко позначено зміну статусу інтерв'ю, пріоритет завдань, що формуються на істотно загальнішому рівні, ніж планування розмови щодо тієї чи тієї «індивідуальної історії». Досвід показав, що це не так, що інтерв'ю – лише один із інструментів УІФ, який постає лише однією з дослідницьких форм, орієнтованих на виробництво знання через спілкування. Отже, ми маємо в даному випадку дуже чітко сформульовану позицію, що розрізняє УІ як орієнтовану на «історію життя, усну біографію, самозвіт, особисту розповідь», і УІФ, мета якої – постачання «первинної інформації для історико-філософських узагальнень» [ibid.: 56]. Там само міститься виразне протиставлення УІ та УІФ: остання має шанс здобути суб'єктність лише припинивши бути «просто застосуванням УІ до царини індивідуальних історій філософів чи філософських спільнот». [ibid.: 57]. Подібну ж загалом спрямованість (деякі розбіжності підходів можна вважати неістотними в обговорюваному тут аспекті) на постачання особливого типу інформації для історико-філософських узагальнень знаходимо й у статті Всеволода Хоми з того ж тематичного числа *Філософської думки* [Хома В. 2019: 67-69].

захищена PhD дисертація Аміни Кхелуфі, що була однією з засновниць СТУІФ і довгий час – його Головою. Працюючи над дослідженням з філософії Джона Лока, А. Кхелуфі, з огляду на брак якісних вітчизняних публікацій з її тематики, організувала три інтерв'ю (з Наталією Щербиною, Олексієм Паничем і В'ячеславом Загороднюком, які мали досвід дослідження оригінальних текстів Лока), запропонувавши інтерв'юнтам для обговорення низку питань, що постали перед нею. Потім тексти цих інтерв'ю стали додатками до тексту дисертації, вони й досі перебувають у вільному доступі [Кхелуфі 2022]. Власне, ця дисертація дає нам зразковий приклад дослідницько-інструментального застосування УІФ як методу здобуття науково значущих даних. Ба більше, цей приклад доводить універсальну застосовність УІФ в царині історико-філософських досліджень: ідеться не лише про філософію останніх десятиліть, застосовувати методу УІФ-інтерв'ю можна й у межах дослідження з Лока, хоча останній вже є не надто простим партнером на переговорах з організації інтерв'ю. Зазначений випадок – приклад інтерв'ю «без свідчення». Адже дослідники можуть цікавити не тільки переживання і свідчення давнього філософа, але й, наприклад, думки колег-сучасників щодо різних аспектів дослідження. Застосування УІФ-методів урізноманітніло емпіричний базис дослідження А. Кхелуфі, дозволило перевірити низку припущень і робочих гіпотез, тобто відіграло роль такого собі професійного консиліуму.

У зв'язку з цим сюжетом виникає припущення, що, цілком можливо, УІФ в Україні концептуалізується, зокрема, і через елементарний текстовий голод, властивий вітчизняній традиції. Звісно, у світі існує безліч праць з філософії Лока, проте з його теології – уже значно менше (А. Кхелуфі опрацювала принаймні всі головні). Але навряд чидесь можна знайти джерела, які дадуть пряму відповідь щодо проблеми залучення Лока в український контекст (і не лише на рівні термінології). Фактично дисертантка сама ініціювала створення таких джерел, *нових текстів*, що дають можливість не лише висувати гіпотези, але й перевіряти їх у реальному спілкуванні з компетентними співрозмовниками.

Мимоволі напрошується паралель із Франсом Бурманом, якому теж бракувало ясноти щодо деяких Декартових тез. І який теж організував спілкування з Декартом, отримавши *всі відповіді* [пор. з: Сімороз 2019: 64] яких прагнув [див.: Зборовська et al. 2019: 32-35]. У випадку Бурмана й Декарта ми маємо приклад плідного філософського спілкування, найімовірніше усного, причому це типове «студентське» інтерв'ю⁸ (власне, саме цю форму ми в *Sententiae* намагаємося нині втілити в рубриці «Філософські довідники» [див.: Хома О. 2022]). Але якби аналогічне спілкування мало історико-філософський характер, ми би отримали типовий приклад активності, здійснюваної в межах УІФ. Отже, у випадку УІФ ми, цілком погоджуся з думкою п-і Чайки і п. Йосипенка, маємо справу з «чимось більшим, ніж інтерв'ю» [Зборовська et al. 2019: 18; Йосипенко 2019: 91]. На мій погляд, це «більше» означає вказівку на включеність у ширший дослідницький контекст, на мету, що виходить за межі інтерв'ю. Ба більше, додам, що не обов'язково прив'язана до самої форми інтерв'ю: Т. Чайка вказує на продуктивний шлях трансформації «інтерв'ю» у «співбесіду», і це, як на мене, лише один з можливих шляхів такої трансформації.

⁸ Тобто, це є оптимістичною відповіддю на питання про можливість чи неможливість продуктивного створення «нового типу текстів у ситуації, коли співрозмовником професіонала є початківець» [Хома В. 2019: 47; Йосипенко 2019: 91].

3. Спеціалісти з «філософської журналістики» і «молодші колеги» як інтерв'юери

На мій погляд, у цьому пункті, знову ж, ідеться про суто зовнішню подібність. Категорії інтерв'юерів, їхній вік і статус узагалі не є істотними чинниками для концептуалізації УІФ. Дослідження, віднесене до царини УІФ, може бути здійснене як молодими фахівцями, так і, наприклад, цілком «дорослими» дослідниками, що не залучать жодного студента, аспіранта чи будь-якого іншого «молодшого колегу». Від цього воно не стане анітрохи менш цінним. Треба усвідомити, що локальний проект СТУІФ і журналу *Sententiae* не дорівнює УІФ, точніше не є її модельним зразком. УІФ – «щось більше», ніж інтерв'ю, надруковані в *Sententiae* у певний період історії цього журналу. УІФ – зовсім не «студентсько-аспірантська» дисципліна, попри її безперечну корисність в підготовці майбутніх фахівців. Отже, суто зовнішня подібність між категоріями дослідників, залучених до інтерв'ю з філософами в нашому і в західному контекстах, не стосується внутрішніх причин концептуалізації УІФ в Україні.

4. Заради чого створюється УІФ

Для розуміння причин концептуалізації УІФ треба передовсім усвідомити, чи має потребу в ній дослідницька спільнота. Вище я вже називав дві можливих причини звертання дослідників до УІФ-методів: брак дослідницьких текстів з вузьких тематик і потреба у фаховій комунікації щодо перевірки робочих гіпотез.

Отже, попри видиму подібність, як із підходами істориків узагалі, так і з УІ-підходами, насправді маємо істотні розбіжності. Застосування УІФ-методів не спрямоване на «об'єктивну» фіксацію історичних подій, явищ чи інституцій («Відлига», «Перебудова», «стукачі», «Копнін», «Шинкарук» «Острянін» тощо) чи на суб'єктивний образ цих подій у свідомості інтерв'юєнта на момент інтерв'ю («спогади», «свідчення особистості про саму себе» тощо). УІФ, як частина історії філософії, орієнтована передовсім на *рефлексії*, у теперішньому модусі, щодо спогадів чи свідчень. УІФ – це філософія, це «рух думки». Свідчення, яке є теж безумовно важливим дослідницьким предметом, має фіксуватися в межах УІ і тільки в них.

С. Йосипенко запропонував конструктивне узагальнення трьох можливих напрямів розвитку УІФ-методів (він, щоправда, говорив лише про УІФ-інтерв'ю, але, гадаю, є підстави поширити цю тріаду на розлогіший перелік методів): вони можуть постати

- (1) самодостатнім історико-філософським дослідженням;
- (2) самодостатнім джерелом історико-філософського дослідження;
- (3) одним із джерел історико-філософського дослідження (с. 92).

Попередній аналіз показав, що у випадку УІФ не йдеться про створення нового типу історії філософії, до якого майже неодмінно призвели би варіанти (1) і (2).

УІФ не може претендувати на самодостатність чи ексклюзивність, це просто один із типів методології, який може приносити результати, недосяжні в інший спосіб. Сумніваюся, що нині можна скласти не те що вичерпну, але й більш-менш повну типологію таких результатів, адже справа УІФ ще надто нова. Проте й тих результатів, про які говорили учасники круглого столу 2019 року і важливість яких визнав С. Йосипенко (с. 92-93), цілком достатньо, на мій погляд, для легітимації УІФ уже зараз.

Я переконаний, що УІФ-методи відповідають випадковій (3), вони можуть бути максимально продуктивними лише як один із типів доступних даних серед спектру інших.

Тому так, я згоден, що історик філософії, який послуговується якимось із типів УІФ-дослідження, «повинен бути дослідником тієї тематики, якій воно присвячене» (с. 93).

І, звісно ж, «порівняння результатів», отриманих засобами традиційного аналізу письмових джерел, з результатами, отриманими шляхом УІФ-інтерв'ю (с. 93-94), я розглядав би винятково в контексті взаємодоповнення. Історики філософії мають опанувати обидва ці шляхи (і, бажано, деякі інші, наприклад, аналіз аудіовізуально зафіксованих свідчень УІ-інтерв'ю, методи статистичного узагальнення тощо; методологічній досконалості немає краю).

Чи звільнить УІФ дослідника від «традиційної роботи рутинного й непевного тлумачення заплутаних і не завжди однозначних філософських текстів?» (с. 89). Не звільнить, певна річ. Бо таке звільнення означало б фактичне скасування історико-філософської справи. УІФ радше надасть нові інструменти для дещо впевненішого виконання цієї роботи.

Отже, на мою думку, «цільовою причиною» концептуалізації УІФ є потреба в урізноманітненні дослідницького інструментарію. УІФ є від початку спеціальною історико-філософською методологією, що може постачати деякі нові типи даних. Останні є завжди корисними для поглиблення наших інтерпретативних можливостей, що цілком виправдовує зазначену концептуалізацію.

5. Метафоричність назви

Найпроблемніше питання, пов'язане зі специфічними обставинами виникнення УІФ, – це сама її назва. Неунікна асоціація з УІ, а отже – з неодмінною «усністю» і з інтерв'ю як єдиним методом, неабияк заплутують ситуацію і створюють видимість серйозних проблем там, де їх насправді немає.

Перш ніж обговорити це коло питань, є сенс визначитися загалом стосовно співвідношення назви дисципліни і її предмета. Назви багатьох дисциплін, особливо давніх, не те що не відображають свій предмет, вони інколи не мають із ним жодного зв'язку. Але це зовсім не заважає використанню цих назв. Те, що «історично склалися», інколи дешевше наділити новим сенсом, ніж змінювати його усталену форму.

Наприклад, під «геометрією» ми нині аж ніяк не розуміємо «вимірювання землі»; під філософією – «любов до мудрості» (філософом не обов'язково називатиме себе людина, що «любить мудрість», бо ця людина може бути неемпатичною або не мудрою (якщо розуміти мудрість в сенсі Аристотеля, як фронесис), або тією й тією водночас; під «хімією» – науку про «чорну землю»; а під «метеорологією» науку про небесні явища, які стаються в просторі «між Землею і Місяцем», тобто в підмісячному світі. Гадаю, якщо «усна історія філософії» виявиться не зовсім пов'язаною з УІ й, можливо, не завжди «усною», особливої трагедії теж не повинно статися. З іншого боку, Аристотелів трактат «Метеорологіка» не варто вважати трактатом з метеорології в сучасному сенсі слова, хоча в ньому йдеться, усе ж, про утворення дощу, снігу, вітрів тощо (хоча ці явища пояснені надзвичайно довільно й сусідять із поясненням комет і того, чи впливають останні на долі людей). Так само й УІФ, хоч і послуговується методом інтерв'ю, зовсім не обов'язково в тому сенсі, в якому це робить УІ.

Зважимо на те, що УІФ ще, власне, не сформувалася повною мірою, не кажучи вже про хоч якусь традицію її існування. Тому її назву ще відносно не важко змінити, привівши у відповідність з предметом. Утім, цього можна й не робити, як на мене. Адже істотним, зрештою, є предмет дисципліни, а не її назва, що інколи може вказувати на несподівані речі. Мабуть, у цьому питанні варто покластися на історію і побачити, приживеться теперішня назва чи ні. Повторюся, це питання, на мою думку, не надто

важливе. Важливо лише зрозуміти, що нині ми маємо справу з очевидно метафоричною назвою, яка відображає заплутане походження відповідного предмета. Ми цілком можемо її використовувати як данину традиції виникнення, хоч ця традиція ще повною мірою не сформувалася. Адже нас не турбує, наприклад, «геометрія», в якій насправді йдеться зовсім не про «вимірювання землі».

Що справді важливе, то це усвідомити тезу: ідея УІФ як частини історії філософії, *прямо протилежна* настанові УІ: не збереження недоторканості свідчення, а робота над ним, рефлексія ба навіть дискусія.

Але якщо предмет УІФ – рух думки і рефлексія, тобто дослідницька практика, спрямована на пошук найкращого розв'язання проблеми, то чому це розв'язання слід обмежувати штучними рамками ситуації «тут і тепер»? Цілком можливо, що це найкраще розв'язання з'явиться в когось з учасників пізніше, після тривалих роздумів на самоті, чому б ні? Тому в УІФ від самого початку практикується редагування свідчень, а усний формат існує, вочевидь, «заради» письмового. І це слушно, адже співавтори інтерв'ю, розмови чи навіть інтерв'ю-розмови тощо мають увпевнитися, що висловили свою думку адекватно. Але не всі можуть це зробити в усному форматі, письмовий інколи постає природнішим.

Цей підхід перетворює одне дуже непросто питання С. Йосипенка на цілком розв'язне: «якщо історичне свідчення не буде центральною, наріжкою темою інтерв'ю, то [...] Для чого називати такі інтерв'ю “усною історією філософії” і наскільки виправданим буде використовувати у цьому випадку відомий та чітко окреслений концепт *oral history*?» (с. 88). Відповідь видається цілком ясною: називати такі інтерв'ю УІФ зовсім не обов'язково, але й надто великої шкоди від того не буде. УІ як дисципліна в назві УІФ присутня суто омонімічно, а не змістово. УІФ і, наприклад, «усні історії філософів» – не два жанри одного й того ж дослідницького поля, а дві різних дисципліни.

Друге питання: «чим так широко зрозуміла “усна історія філософії” відрізнятиметься від співбесід, розмов, діалогів філософів, які існують стільки, скільки існує сама філософія?» (id.). Відрізнятиметься цілком виразно: «співбесіди, розмови, діалоги філософів» використовуватимуться як дослідницький метод, а не як узагалі, за виразом Сергія Пролеєва, «спосіб філософської творчості» [Зборовська et al. 2019: 17]. А втім, методи УІФ якоюсь мірою міститимуть і «свідчення», і «практику безпосереднього філософування» (id.), але не зводитимуться ні до першого, ні до другої. УІФ – це комбінована історико-філософська методологія, спосіб отримання нового типу даних через створення специфічних текстів. Від УІ вона відрізняється своєю філософічністю, а від «практик безпосереднього філософування» – лише спрямованістю на історико-філософські цілі. Отже, у деяких випадках її можна назвати практикою безпосереднього філософування *на основі* свідчень, здійснювану в межах (і в інтересах) цілком конкретного *історико-філософського дослідження*.

Специфіку УІФ зумовлює те, що *перший етап* властивого їй створення текстів (1) є діалогом деякого типу⁹; (2) цей діалог включено в програму історико-філософського дослідження, складником якої він є.

⁹ Форма цього діалогу є усною дуже часто, хоч і не обов'язково. Адже головне в діалозі не його «усність», а обоюсторонність обміну інформацією, участь двох чи більше (реальних або віртуальних) співрозмовників і форма «питання – відповідь». Можуть бути діалоги з людиною,

Не обов'язково говорити, що цей діалог неодмінно постає як «тиск» на інтерв'юєнта [Хома В. 2019: 46], хоча ця думка не позбавлена деякої слушності. Адже вихід у простір будь-якого спілкування, тобто «рефлексії в спілкуванні з іншими», психологічно відмінний від стану «внутрішніх рефлексій». І ця психологічна «різниця потенціалів» може виявитися евристично плідною. Це стосується всіх учасників діалогу: інтерв'юєра й інтерв'юєнта у випадку інтерв'ю, співрозмовників у випадку «співбесіди» тощо. Усі вони повинні бути готовими брати участь у діалозі, спрямованому на осмислення деякої історико-філософської проблематики, у співрефлексії. Найчастіше вихідним пунктом цієї співрефлексії є чиїсь свідчення про минуле. Але, як показали інтерв'ю, здійснені в межах дисертаційного дослідження А. Кхелуфі, це не обов'язкова умова. Головне – історико-філософська предметність і рефлексійність діалогу, свідчення ж є тут неістотним чинником. Натомість у нерелекційному свідченні немає філософії, отже, воно має продукуватися в межах УІ, а не УІФ¹⁰.

Другий етап, що передбачає рефлексію над результатами першого, може відбуватися в тому ж реєстрі, що й перший, а може й у відмінному. Наприклад, перший етап може постати як інтерв'ю зі свідком тих чи тих явищ, часів тощо. На другому може постати додаткове усне спілкування, або додатковий обмін текстами задля формулювання й розв'язання нових питань, або доопрацювання текстів (поверхове чи глибоке) одним чи кількома учасниками тощо. Головним результатом їхнього спілкування має стати текст, започаткований в діалозі. У перспективі цей текст буде жити життям звичайного тексту, тобто осмислюватися, переосмислюватися тощо.

Завдання УІФ – постачати нові тексти, вироблені дослідниками в діалоговій рефлексивній взаємодії, а не одноосібно. І варто відзначити, що ситуації цієї взаємодії мають виникати не спонтанно, а планово, у межах програм здійснення тих чи тих історико-філософських досліджень. Отже, якби довелося підшукати назву, що точно відповідала би предметові УІФ, можна було б запропонувати варіант «Діалогова історико-філософська рефлексія» (ДІФР) як доволі широкий клас історико-філософських методів. УІФ при такому слововжиткові не зникла б, а могла б цілком коректно розглядатися як складник ДІФР, спеціалізований на суто усних формах діалогів. Утім, як я вже пояснював, ця чи якась інша «термінологічна реформа» не є конче необхідною, якщо ми чітко розуміємо суть справи. Тож і термін УІФ у його теперішньому дещо неоднозначному статусі теж цілком має право на існування.

Слід відзначити, що на глибоко діалогічну природу жанру історико-філософського інтерв'ю ще в 2019 році звернула увагу Ксенія Зборовська [Зборовська et al. 2019: 50]. Зокрема, вона вказала на таку перевагу цього «діалогу двох повноцінних гравців», як «репрезентація безпосереднього досвіду респондента, його перетин і взаємодія з досвідом інтерв'юєрів» (id.) (іншими словами, тут ідеться саме про рефлексію щодо

комп'ютером, космосом (якщо той відповідає, звісно), «своїм Я» (представленим як співрозмовник) тощо. Наприклад, це може бути діалог через обмін текстами (наприклад, електронними листами чи навіть смс-ками).

¹⁰ Звісно, це не означає, що свідчення, зафіксовані в межах УІ, не можуть бути предметом історико-філософського осмислення. Якраз навпаки, цілком можуть. Зрештою, історик філософії може залучити навіть результати історико-джерельного дослідження (наприклад, Ж. Родіс-Левіс у своїй філософській біографії Декарта спирається на численні історичні дослідження, зокрема на достеменно реконструйований розпорядок дня в коледжі Ла Флеш, щорічні списки викладачів і учнів тощо). Чому ж тоді він не може залучати свідчення УІ-типу? Причому не лише свідчення філософів, а будь-чий. Головне, щоб ці запозичення ефективно працювали на історико-філософську мету.

свідчень). Якщо не обмежувати діалог в межах УІФ лише формою інтерв'ю, то я б цілком погодився з таким тлумаченням.

Висновки

Отже, підстави концептуалізація УІФ є цілком виразними: це доволі корисний історико-філософський інструментарій, який розширює інтерпретативні можливості дослідника, особливо в наших умовах. Чому відповідна концептуалізація не відбулася деінде? Тепер, після доведення зазначеної потенційної корисності УІФ, це вже не є продуктивним питанням. Тепер важить сам *факт концептуалізації*, а не його нещодавність чи українська «прописка». Філософія, зрештою, теж виникла далеко не в усіх культурах, що не завадило їй потім поширитися світом. Наприклад, нескінченні дискусії про причини виникнення філософії в греків не скасовують значущості того *факту*, що це виникнення мало під собою «деякі» підстави. Натомість численні спекуляції щодо «філософії» єгиптян чи фінікійців, засновані на численних аналогіях, виглядають доволі проблематичними.

Фактично доводиться визнати, що УІФ задумувалася і створювалася як частина історії філософії, отже – як частина філософії, її дотичність до історії важлива, але в цьому відношенні вторинна. Усі інші питання (чому вона була створена саме тут, а не там) не стосуються суті справи. Будь-яке відкриття, суто теоретично, може статися в будь-якому дослідницькому осередку. Якщо для нього є підстави, не варто дивуватися, що хтось його таки здійснив.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Головаха, С., Зборовська, К., Кхелуфі, А., & Хома, В. (2017). Суб'єктивний погляд на українську філософію (Розмова із Ксенією Зборовською, Аміною Кхелуфі та Всеволодом Хомаю). *Sententiae*, 36(1), 173-214. <https://doi.org/10.22240/sent36.01.173>
- Давіденко, І. (2022). Сучасний стан досліджень з усної історії філософії. *Sententiae*, 41(2), 235-238. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.235>
- Зборовська, К. et al. (2019). Усна історія філософії: письмовий формат. *Філософська думка*, (4), 6-52. <https://doi.org/10.15407/fd2019.04.006>
- Йосипенко, С. (2019). «Більше ніж інтерв'ю». Огляд тематичного блоку «Усна історія філософії» часопису «Філософська думка». *Sententiae*, 38(2), 86-97. <https://doi.org/10.22240/sent38.02.086>
- Козловський, В., Давіденко, І., Круглик, К., & Попіль, Д. (2020). Гегель і українська філософія 70–80-х років. *Sententiae*, 39(2), 241-250. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.241>
- Кримський, С. Б., & Чайка, Т. (2012). *Сергей Крымский: наш разговор длиною в жизнь. (Цикл интервью Т. А. Чайки)*. Киев: ИД Дмитрия Бурого.
- Кхелуфі, А. Н. (2022). *Теологічні підстави модерних новацій Джона Лока* [Дис. ... на здобуття наук. ступ. доктора філософії; КНУ ім. Тараса Шевченка]. Наук. б-ка ім. М. Максимовича. <https://ir.library.knu.ua/knurepo/handle/123456789/2264>
- Сімороз, О. (2019). Необхідність рефлексії в усній історії філософії. *Філософська думка*, (4), 53-66. <https://doi.org/10.15407/fd2019.04.053>
- Хома, В. (2019). Межі достовірності в усній історії філософії: проблема пам'яті. *Філософська думка*, (4), 67-80. <https://doi.org/10.15407/fd2019.04.067>

- Хома, О. (2022). Investigatio. *Sententiae*, 41(2), 94-97. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.094>
- Чайка, Т. (2009). Доторк. Презентація проекту «Усні історії філософів». *Філософська думка*, (3), 140-145. <http://journal.philosophy.ua/article/nid7433>

Одержано 08.12.2022

REFERENCES

- Chayka, T. (2009). The touch. Presentation of the project “Oral Stories of Philosophers”. *Filosofska Dumka*, (3), 140-145. <http://journal.philosophy.ua/article/nid7433>
- Davidenko, I. (2022). Current State of Research on the Oral History of Philosophy. *Sententiae*, 41(2), 235-238. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.235>
- Golovakha, Y., Zborovska, X., Khelufi, A., & Khoma, V. (2017). Subjective view of Ukrainian philosophy (Conversation with Xenija Zborovska, Amina Khelufi and Vsevolod Khoma). *Sententiae*, 36(1), 173-214. <https://doi.org/10.22240/sent36.01.173>
- Khelufi, A. N. (2022). *Theological foundations of modern novations of John Locke* [Diss. ... Doctor of Philosophy; Taras Shevchenko National University of Kiev]. M. Maksimovich Scient. Libr. <https://ir.library.knu.ua/knurepo/handle/123456789/2264>
- Khoma, O. (2022). Investigatio. *Sententiae*, 41(2), 94-97. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.094>
- Khoma, V. (2019). The Limits of Credibility in the Oral History of Philosophy: The Problem of Memory. *Filosofska Dumka*, (4), 67-80. <https://doi.org/10.15407/fd2019.04.067>
- Kozlovskiy, V., Davidenko, I., Kruhlyk, K., & Popil, D. (2020). Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th. *Sententiae*, 39(2), 241–250. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.241>
- Krymsky, S. B., & Chaika, T. (2012). *Sergey Krymsky: our life-long conversation. (The series of interviews by T. A. Chaika)*. Kyiv: Dmitry Burago.
- Simoroz, O. (2019). The need for reflection in the oral history of philosophy. *Filosofska Dumka*, (4), 53-66. <https://doi.org/10.15407/fd2019.04.053>
- Yosypenko, S. (2019). “More than the Interview”. Overview of the section “Oral History of Philosophy” in the Journal “Filosofska Dumka”. *Sententiae*, 38(2), 86-97. <https://doi.org/10.22240/sent38.02.086>
- Zborovska, K. et al. (2019). Oral History of Philosophy: Written Format. *Filosofska Dumka*, (4), 6-52. <https://doi.org/10.15407/fd2019.04.006>

Received 08.12.2022

Oleg Khoma

Conceptualizing the Oral History of Philosophy: The Interview Problem

The paper determines the status of the “Oral History of Philosophy” within the history of philosophy as a discipline. The author formulates his theses as answers to the fundamental questions Serhii Yosypenko asked in 2019. The latter subjected the first attempts to comprehend the then-new concept of “Oral History of Philosophy” to fruitful criticism. It is in response to his criticisms that the former gives now his answers which can be summarized in six points: (1) Oral History of Philosophy is fundamentally different from Oral History and is not limited to the application of the interview method; (2) it is a set of dialogical methods of producing new information in the field of the history of philosophy, that is, a new methodology that can be used in any historical-philosophical research; (3) the main difference is the orientation of the Oral History of Philosophy not to personal testimony, but to joint reflection; (4) this focus on reflection determines all the methods of Oral History of Philosophy; (5) the name “Oral History

of Philosophy” is due to the specifics of the situation that gave rise to this methodology rather than a conscious conceptual reflection; (6) this methodology can be given a more exact name: “Dialogical forms of historical-philosophical reflection”, while the name “Oral history of philosophy” can be used for those dialogical forms that rely on oral speech.

Олег Хома

Концептуалізація усної історії філософії: проблема інтерв'ю

Статтю присвячено визначенню статусу «усної історії філософії» в межах історії філософії як дисципліни. Автор формулює свої тези як відповіді на принципові питання Сергія Йосипенка, який 2019 року піддав плідній критиці перші спроби осмислити тоді ще нове поняття «усної історії філософії». Ці відповіді можна резюмувати в шести положеннях: (1) Усна Історія Філософії принципово відрізняється від Усної Історії і не зводиться лише до застосування методу інтерв'ю; (2) вона є сукупністю діалогових методів продукування нової інформації в царині історії філософії, тобто новою методологією, що може застосовуватися в будь-якому історико-філософському дослідженні; (3) головною відмінністю є орієнтованість Усної Історії Філософії не на свідчення, а на спільну рефлексію; (4) ця орієнтованість на рефлексію визначає всі методи Усної Історії Філософії; (5) назва «Усна Історія Філософії» зумовлена радше особливостями ситуації, що дала початок цій методології, ніж свідомою концептуальною рефлексією; (6) цій методології можна дати точнішу назву: «Діалогові Форми Історико-Філософської Рефлексії», назва ж «Усна Історія Філософії», може вживатися до тих діалогових форм, що спираються на усне мовлення.

Oleg Khoma, Doctor of sciences in philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy and Humanities at Vinnytsia National Technical University (Ukraine).

Олег Хома, д. філос. н., завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

e-mail: quid2anim@gmail.com
